

3-казус.

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига караб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “ ... Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрафлича муҳокама қилинг.

Жавоб: Мазкур казусда келтирилган асосий масала ҳуқуқ нормаси билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Шу ўринда норма ўзи нима деган савол юзага келади?

«**Норма**» сўзи лотинчадан олинган бўлиб, таржима қилинганда «қоида», «намуна» маъноларини англатади.

Жамият ҳаётида юзага келадиган ҳар қандай воқеа-ҳодисани тартибга солиш муайян қоидалар, тартиб-тамойиллар, қолиблар, усуллар ва воситалардан фойдаланган ҳолда амалга оширалади. Шу маънода, маълум бир соҳани тартибга солиниши қоидалар орқали амалга оширилади. Тартибга солинаётган соҳасига кўра нормани шартли равишда қуйидаги шакллари мавжуд:

- Ижтимоий нормалар;
- Ахлоқ нормалари;
- Одат нормалари;
- Анъана нормалари;
- Маросим нормалари;
- Жамоат бирлашмалари нормалари;
- Диний нормалар;
- Сиёсий (ҳаёт) нормалари;
- Ҳуқуқ нормалари ва х.к.

Юқорида санаб ўтилган норма (қоида)лардан бизнинг казус предметида оид бўлгани ҳуқуқ нормаси ҳисобланади, шу муносабатдан унга батафсил тўхталиб ўтамыз.

Ҳуқуқ нормасининг ўзи асосий вазифаси нима? Жамиятдаги турли ижтимоий муносабатларни тартибга солиш қаратилган давлат томонидан ўрнатиладиган, умуммажбурий хусусиятга эга бўлган, ҳуқ-атвор, юриш-туриш қоидаларидан ташкил топган қоидалари йиғиндисидир. Улар биргаликда у ёки бу мамлакатнинг ҳуқуқий тизимини ташкил этади.

Мамлакатдаги ҳуқуқ тизимини барча элементларини бир-бири билан боғловчи асосий восита ҳуқуқ нормаси ҳисобланади. Барча турдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки ҳуқуқ манбаси маълум бир қоидалардан иборат эканлигини ҳисобга олсак, ҳуқуқ нормасисиз уларни тасаввур этиб бўлмайди. Ҳуқуқ нормаси энг кичик элемент бўлиш билан бир қаторда, ҳуқуқ тизимининг энг муҳим элемент ҳисобланади. Мисол тариқасида айтадиган бўлса, ҳуқуқ нормаси бандни, бандлар моддани, моддалар қонунни, қонунлар институтни, институтлар ҳуқуқ соҳасини ташкил этса, барчаси биргаликда ҳуқуқ тизимини ташкил этади.

Ҳуқуқ нормаси давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлиги маҳсули сифати давлатнинг қонун чиқарувчи органи томонидан амалга оширилади, шу муносабатдан давлат томонидан қонунлар фуқаролар учун умуммажбурий тусга эга ҳисобланади. Сабаби давлат белгиларидан бири бу – давлат ҳокимияти умуммажбурий тусдаги юриш-туриш қоидаларини, яъни ҳуқуқ нормаларини яратишда ваколатга эга ҳисобланади¹.

Шу ўзинда ҳуқуқ нормаси давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи органи томонидан яратилан экан, барча учун мажбури ҳисобланади, бундан ташқари, ҳуқуқ нормаси давлат томонидан муҳофазаланади ва ўз навбатида фуқароларга ваколат берувчи ҳамда мажбурят юкловчи ҳарактерга эга бўлади. Шунингдек, ҳуқуқ нормаси бузилиши ёки қоидалардан четга чиққанлик учун давлат мажбурлови қўлланилади.

Фикримизни мантиқий давоми сифатида ҳуқуқшунос олимларнинг ҳуқуқ нормасига берган тарифларини кўриб чиқамиз. **Ҳуқуқ нормаси** – жамиятда ва давлат томонидан қарор топтирилган, таъминланган, расмий ҳужжатларда мустаҳкамланган ва эълон қилинган, ижтимоий муносабатлар иштирокчилари ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини белгилаш орқали уларни тартибга солишга йўналтирилган умуммажбурий расмий белгиланган ҳуқ-атвор қоидалари тушунилади.² **Ҳуқуқ нормаси** – давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидаси³. Шунингдек, **Ҳуқуқ нормаси** – давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган, бажарилиши ҳамма ҳуқуқ субъектлари учун умуммажбурий бўлган, давлатнинг мажбурлов кучи билан муҳофазаланадиган, ижтимоий муносабат қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзида мужассам этган ва аниқ шаклда ифодаланган хатти-ҳаракат мезони, юриш-туриш қоидасидир⁴.

Юқорида келтирилган казусда ҳуқуқ нормасида белгиланган қоидаларнинг характериға кўра:

- ҳуқуқ ва ваколат берувчи;
- мажбурият юкловчи;
- ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратиб кўрсатилган.

Мазкур казусда келтирилган ҳуқуқий норманинг унда белгиланган қоидаларнинг мазмуниға кўра келтирилган шаклларида ташқари, юридик адабиётганда бошқа турлари ҳам мавжудлиги кўрсатилган. Булар

¹ Саидов А., Таджиханов У., Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2002. – 11-бет.

² Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / масъул муҳаррирлар: Ҳ. Раҳмонқулов, академик, ю.ф.д., проф., - Ҳ. Бобоев, ю.ф.д., проф. Тошкент.: Адолат, 2007. 661-бет.

³ Сайдуллаев Ш.А. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ, 2018. - 107 бет.

⁴ Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент. “Адолат”, 2018. – 256-бет.

қуйидагилар: рағбатлантирувчи нормалар; тавсия этувчи нормалар; таъсис этувчи нормалар; тартибга солувчи нормалар; қўришловчи нормалар; декларатив нормалар; оператив (тезкор) нормалар; коллизия нормалар; дефинитив (таърифловчи) нормалар ва бошқалар⁵.

Бундан ташқари, ҳуқуқ нормасини муҳим элементлари ҳам мавжуд. Ҳуқуқ нормасида энг аввало, норма қўлланилиши керак бўлган шарт-шароитларга ишора қилинади, ундан сўнг ҳуқ-атвор қондаси баёни келтирилади, ва ниҳоят, ушбу қондани бажармаганлик оқибатларига ишора ўз ифодасини топади⁶. Ҳуқуқшунос олимлар томонидан ҳуқуқ нормасининг элементлари 3 (уч)та эканлиги яқдил қабул қилинган⁷. Яъни булар қуйидагилар:

- **гипотеза (фараз);**
- **диспозиция;**
- **санкция.**

Ҳуқуқ нормасининг бу уч элементли структураси, унинг мантиқий-юридик ифодаси ҳисобланади. Ҳуқуқ нормаси мантиқ талаб ва қоидаларига, қонунчилик ва юридик техника қоидаларига риоя этган ҳолда ифодаланиши лозим.

Ҳуқуқ нормаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни асосий элементи эканлигини билиб олдик. Энди казусга келадиган бўлсак, казусда келтирилган мисоллар Ўзбекистон Республикаси Конституциясидан келтирилган. Шу ўринда, Асосий қонунимиз ҳисобланган Конституция ҳам муайян қоида ва нормалардан иборат бўлган, моддалардан ташкил топган.

Мазмун жиҳатидан бир бутунлики, яхлитлики ҳосил бўлиши учун ҳар учта таркибий элементлар биргаликда ифода этилиши лозим. Уч та элементни Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларида яхлит ҳолатда учратиш мушқил. Бу борада, олимлар ўз қарашларини назарий жиҳатдан батафсил таҳлил қилганлар. Хусусан, "...Бироқ улар айрим ҳуқуқ соҳаларида ҳуқуқ нормасининг элементлари сифатида тўлиқ ҳолатда, биргаликда (Конституциянинг таъсис этувчи нормаларида диспозиция шаклида) учрамайди"⁸. "Аксарият конституциявий нормалар гипотеза ва диспозициядангина иборат бўлади. Конституциявий нормаларнинг санкцияси бошқа қонунчилик ҳужжатларида, тегишли кодексларда

---

⁵ Одиқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. — Тошкент. "Адолат", 2018. — 263-266 бетлар.

⁶ Қаранг: Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. М., 1940, 251 — бет.

⁷ Сайдуллаев Ш.А. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. — Тошкент: ТДЮУ, 2018. - 109 бет

⁸ Сайдуллаев Ш.А. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. — Тошкент: ТДЮУ, 2018. - 125 бет.

мустаҳкамланган бўлади”⁹. Яъни бундай ҳуқуқ нормалари бланкет нормалари сифатида қаралиши мумин.

Энди юқоридаги казусда мисол тариқасида келтирилган моддасларни ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бири-биридан фарқли жиҳатларини кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...” деган қоида белгилаб қийилган. Мазкур модданинг мазмунидан келиб чиқиб ҳуқуқ нормасининг ҳуқуқ бераётгалигини кўриш мумкин. Яъни ҳуқуқ ва ваколат берувчи ҳуқуқ нормаси ҳисобланади. Мазкур конституциявий норманинг давомида “...Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир” ҳолидаги қоида мустаҳкамланган. Бу ерда кўриниб турибдики, яна ҳуқуқ (ваколат) берувчи диспозиция норма келтирилган. Тўғрироғи бланкет диспозитив норма берилган. Ҳар ким ахборот излаши, олиши, қайта ишлаши ва уни тарқатиш ҳуқуқига эгаллигини, қолаверса мазкур модданинг биринчи қисми келтирилган фикр билдириш, сўз эркинлиги кафолатлари алоҳида қонунлар билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикасининг «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги ҳамда «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги Қонунлар бунга мисол бўла олади. Энди мазкур конституциявий нормани ҳамда қонунларда белгиланган қоидаларни бузганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг тегишли моддаларида санкциялар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасининг биринчи қисмида, “... эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга” эканлиги кўрсатилган, мазкур муносабатни бланкет қоида тариқасида кўрсатиб ўтилган. Эътиқод эркинлигини кафолатловчи алоҳида «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинади.

Ҳуқуқ нормаси орқали ҳуқуқ субъектларига бирор-бир ҳуқуқ ёки ваколат берилиши билан биргаликда, берилган ҳуқуқ оқибатида маълум мажбурият ҳам юкланади. Буни қуйидаги мисол орқали кўриб чиқиш мумкин: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасига кўра, Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар деб белгилаб қўйилган. Мазкур ҳолатда Ўзбекистон Республикасининг барча фуқароларига коммунал хизматларда фойдаланиш ваколат (эркинлиги) тақдим этилиши билан, биргаликда фойдаланилган хизматлар учун солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш мажбурияти ҳам

---

⁹ Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент. “Адолат”, 2018. – 261-бет.

юкланади. Қолаверса, юқоридаги ҳолат мазкур нормада ҳам такрорланади, яъни мазкур конституциявий нормада “қонун билан белгиланган” деган ибора матн ичида келмоқда. Бу билан солиқлар ва бошқа маҳаллий йиғимлар бошқа қонун билан тартибга солиниши айтилмоқда. Бу ҳам бланкет диспозитив норма ҳисобланади. Шунингдек, солиқлар ва бошқа йиғимлар Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади. Уларни бузганлик учун жавобгарлик масаласи эса, бошқа қонунларда, хусусан Жиноят кодекси билан тартибга солинади.

Ҳуқуқ нормасининг мазмунида келтирилган қоидалар характериға кўра ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари шундаки, уларни бир-бири зид (қарама-қарши) равишда солиштириш мумкин. Бунда, бири ҳуқуқ ва ваколат берса, бошқаси бекор қилиши ёки тақиқлаши мумкин. Яъни бир-бириға тесқари пропорционал ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамланган, “ ... Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди” шаклидаги норма мавжуд. Бу нормада давлат томонидан ҳамда мансабдор шахслар томонидан жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмаслиги, ва аксинча жамоат бирлашмалари давлат органлари фаолиятиға аралашмаслиги, яъни аралашиш тақиқланганлиги ҳақида қоида мустаҳкамланган. Мазкур муносабатни тартибга солиш мақсадида, жамоат бирлашмалари умумий маънода нодавлат ва нотижорат ташкилоти тўғрисида қонун¹⁰ қабули қилинган.

---

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 5-сон, 115-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 2007 й., 52-сон, 533-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2012 й., 15-сон, 164-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2016 й., 17-сон, 173-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.09.2019 й., 03/19/566/3734-сон.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- Ўзбекистон Республикасининг Конститутцияси
- Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси
- Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси
- Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисидаги қонун Тошкент ш., 2002 йил 12 декабрь, 439-II-сон
- Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун Тошкент ш, 1998 йил 1 май, 618-I-сон
- Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги қонун Тошкент ш., 1999 йил 14 апрель, 763-I-сон
- Саидов А., Таджиханов У., Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2002. – 720-бет
- Сайдуллаев Ш.А. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ, 2018. - 248 бет
- Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент. “Адолат”, 2018. – 528-бет.
- Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / масъул муҳаррирлар: Ҳ. Раҳмонқулов, академик, ю.ф.д., проф., - Ҳ. Бобоев, ю.ф.д., проф. Тошкент.: Адолат, 2007. 916-бет.
- Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. М., 1940, 420 – бет.
- www.Lex.uz
- www.Norma.uz